

A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben

A rendszerváltoztatás folyamatát nem szabad történelmietlenül szemlélni, illetve a részproblémákat az átfogóbb strukturális összefüggések nélkül jellemezni. A követendő módszertan a nemzetközi összehasonlítás és a történelmi perspektíva szempontjainak érvényesítését jelenti.

Ami az összehasonlító szempontot illeti: a nálunk zajló folyamatokat az L. P. King – Szelényi Iván szerzőpáros a posztkommunista kapitalizmus változatai között helyezte el, mégpedig a közép-európai, dominánsan „*kívülről*” inspirált átalakulásokhoz sorolva, szembeállítva a Kelet-Európára jellemző „*felülről*” és a kelet-ázsiai térséget jellemző „*alulról*” kezdeményezett átalakulásokkal.

Kiindulópontként idéztük fel e tipológiát, hiszen a magyarországi átalakulás sokkal jobban érthetővé válik, ha a lehetséges változatokat egymással szembesítjük – mintegy kölcsönös tükrökként –, mintha csak önmagában szemlélnénk a nemzeti történelmet. A kitekintő összehasonlítás azért is fontos, mert megmutatja, hogy nincs egyenirányítottság a történelemben; hiába állította vagy sugallta a tranzitológia nem egy képviselője, amit a neoklasszikus közgazdaságtan főárama nyomán kanonizáltak is, „*washingtoni konszenzus*”-ként.

Ezzel ellentétben a neoklasszikus szociológia szerint „A kapitalista fejlődés sokirányúsága jól megfigyelhető az egykori szocialista országok esetében, melyek igencsak különböző utakat követtek a poszt-szocialista átalakulás során. Kínában a kapitalizmus »*alulról építkezett*«, az átalakulás folyamatában az állam megőrizte meghatározó szerepét, a kommunista párt megtartotta politikai monopóliumát, s ennek következtében Kínában egy hibrid rendszer alakult ki, amely ötvöz patrimonális és legális-racionális elemeket. Oroszországban ezzel éles ellentétben a kapitalizmust »*felülről építették*« [vezették be – Sz. P.], legyengülő állammal és egyre erősödő oligarchiával [ez a vonása igazán kb. 1999-ig, Putyin dezintegrációt megállító fordulatáig állt fenn – Sz. P.], s a társadalmi uralomnak egy neo-patrimonális rendszere alakult ki, melyben különösen privilegizált helyzetbe az egykori nomenklatúra illetve az ő klienseik jutottak. Közép-Európában, mindenekelőtt Magyarországon, de őt követve valamivel később Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és a balti köztársaságokban is, a kapitalizmus »*kívülről épült*«, a gazdasági

változás meghatározó tényezője a külföldi, s főként multinacionális tőke volt. Ezek az országok közelítik meg leginkább a liberális kapitalizmusnak azt a formáját, amit az észak-atlanti régióból ismerünk, bár a külföldi tőke meghatározó szerepe miatt még a világrendszer leginkább globalizált központi országainál is inkább *neoliberálisnak tekinthető* a rendszerük.” (King–Szelényi, 2006. 297. – kiemelések Sz. P.)

A különbözőségeket magyarázatában a gazdasági összetevőkön, azok szektorális fejlettségén túlmenően a szerzőpár igen gyümölcsözően alkalmaz egyrészt hatalmi politikai összetevőket (vegyesen patrimonialis és racionális hatalom; politikai kapitalizmus és liberális, globális kapitalizmus), másrészt történelmi-kulturális meghatározottságokat (taoizmus, keleti és nyugati kereszténység befolyása). Két igen fontos jellemzőt kommentálnunk kell. 1. Az, hogy a technokrácia legyőzi a bürokráciát, Magyarországon *az ún. késő kádári technokrácia* győzelmét jelentette, amely a globalizációs folyamatban éppen azért válhatott domináns aktorrá az átmenetet levezénylő elitcsoportokon belül (szövetségeseitől, az új reform-értelmiségtől és a demokratikus ellenzékétől támogatva), mert a globális kapitalizmus szuperstruktúrájával (IMF, WTO, World Bank, hitelminősítő intézetek, továbbá ezek ideológiája, szabályzatai, és irányítási technikái) való *együttműködés* révén emelkedhetek vetélytársaik fölé – mutatta ki Szalai Erzsébet komoly értékű monográfiájában (2001. 227–233.). 2. A szerzőpár a térséget felfelé mobilis, *centrum felé tartó* képződményként jellemzi. 2005-ben íródott soraik idején még nem láthaták azt az ellentendenciát, amely nálunk markánsan 2006-tól kezdődően következett be (erre később visszatérünk).

1. táblázat: A posztkommunista kapitalizmus változatai: utak a szocializmustól a kapitalizmusig

		Kelet-Ázsia	Kelet-Európa	Közép-Európa
		<i>Kapitalizmus „alulról”</i>	<i>Kapitalizmus „felülről”</i>	<i>Kapitalizmus „kívülről”</i>
A gazdasági formáció jellemzői	<i>Tulajdoni kapcsolatok</i>	A hirtelen keletkezett magántulajdon együtt létezik a köztulajdonnal	A korábbi nomenklatúra és klienseik privatizációja	Nagy iparvállalatok privatizációja multik által
	<i>Piaci intézmények</i>	Piac + állam, újraelosztás központi tervezéssel	Piac + hálózatok (főként barter)	Piac + néhány hálózat (néhány barter)

	<i>Az autoritás természete, a kapitalizmus fajtája</i>	Vegyesen patrimonialis és racionális hatalom = államilag szervezett kapitalizmus	Új patrimonialis hatalom = politikai kapitalizmus	Racionális hatalom = liberális és globalizációs kapitalizmus
A kapitalizmus felé vezető út különbözőségeinek eredete	<i>Belső feltételek</i>	Nagy agrárszektor, alacsony tőkerészesedés a GDP-ben	Kiterjedt ipari fejlődés, alacsonytól a közepesig húzódó tőkerészesedéssel a GDP-ben	Néhány ágazatban intenzív fejlődés, közepes tőkerészesedéssel a GDP-ben
	<i>Történelmi-kulturális meghatározók</i>	Taoizmus	Keleti kereszténység	Nyugati kereszténység
	<i>Intra-elit csaták</i>	Holtponton a csaták a technokrácia és a bürokrácia között	A bürokrácia átalakítja a politikai tőkét gazdasági vagyonná	A technokrácia legyőzi a bürokráciát
Gazdasági, szociális és politikai hatások	<i>Gazdasági növekedés, átállási krízis</i>	Nincs krízis, gyors növekedés (eddig)	Enyhe krízis az elején, de a krízis tovább tart	Mély krízis az elején, de ez gyorsan véget ér
	<i>A világrendszerbe való integráció</i>	Közepes	Nagyfokú	Nagyon magas fokú
	<i>A világrendszerbe való integráció iránya</i>	Felfelé mobilis, a félperiferikus felé tart	Lefelé mobilis, a periferikus felé tart	Felfelé mobilis, a központ felé tart
	<i>A dolgozók és az állam elkötelezettsége a jóléthez</i>	Magas (lokális állami korporatizmus)	Némi	Kevés
	<i>Pártrendszer</i>	Egypárti állam	Többpártrendszer, autoriter rezsimmel	Többpártrendszer demokráciával
	<i>Az emberi jogok tisztelete</i>	Nincs jelen	Kevésbé érvényes	Magas fokú

Forrás: King–Szelényi, 2006. 181.

Tekintsük át a modernizációs folyamat nálunk nagy hatást gyakorló teóriáját, hogy ígéreteit a tapasztalattal szembesíthessük. Jelentős képviselője, Kulcsár Kálmán kritikusan elemez. Egyfelől braudeli időszakokat használ, másfelől jelzi a centrum–periféria problematikát is, hiszen az egyik alapkérdés éppen az, hogy a megkésettség a periférián – különösen a globalizált világ gazdaságban – külső minták követését eredményezi. De melyik mintáét? Szelényiek leíró értelmű válasza erre a kérdésre a kívülről, elsősorban tőkeimporttal dolgozó, a „washingtoni konszenzus” irányítójával tájolt adaptáció. Tehát: dezetatizáció, dereguláció, privatizáció, monetarizmus, új individualizmus szerinti társadalmi, gazdaságpolitikai és politikai cselekvéssorok beindítása, levezénylése. A modernizáció ebben az esetben, ha önértéknek vennénk az utánzást – amit King és Szelényi bölcsen nem tesz – azonossá válna a westernizációval. A követő fejlődés mechanikus elgondolása csak abban az esetben volna igaz, ha a történelemben létezne lineáris fejlődés. Ilyen azonban nincs. Következésképpen pusztán importált eszmékkel és intézményekkel a magyar társadalmat nem lehet átalakítani és ezzel utolérésre sarkallni. Mint ahogy a másik rossz véglet, a legfejlettebbek tapasztalatainak, intézményes megoldásainak teljes figyelmen kívül hagyása sem járható út. Ezért normatív síkon gyakran megtörténik a mintakövető intézmény-átvétel, miközben a politikai kultúra, a motivációs készletek és a hagyományok különbözősége miatt az átvevőnél nem úgy működik és hat az átvett intézmény, mint keletkezésének helyszínén. Kulcsár Kálmán szociológus joggal húzza alá, hogy a modernizáció csakis az adott ország lehetőségeire épülve bontakozhat ki. Elfogadva W. Rostow (1964) megkülönböztetését a *modernizáció két szakaszáról*, a következőket írja:

„Az első a *nekilendülés*, az »áttörés« szakasza, amelyet fennmaradásának és az állandó felfelé ívelésének folyamata követ. Lehetséges tehát, hogy egy-egy, a nekilendülést sikeresen végrehajtott társadalom nem képes fenntartani a modernizáció folyamatát, amely lelassulhat, sőt megállhat. [...] Az eredményes modernizáció tehát olyan gazdasági és társadalmi struktúrában mutatkozik meg, amely az adott ország lehetőségeire épülve képes a változó külső és belső feltételeknek megfelelően működni, olyan társadalmi struktúrát kialakítva, amely – minden összetevőjében – bázis a folyamat további előrehaladása számára. Végül, mindez olyan *politikai rendszert* igényel, amely – s ez a közép-kelet-európai régióban történetileg különösen fontos – képes az új viszonyokhoz való aktív adaptálódásra. Azaz ezzel belső elemeiben, valamint a környezettel kapcsolatos in- és output összefüggéseiben is képes a folyamatot átalakulásra. Röviden, a modernizációnak, mint társadalmi jelenségnek ismerve és feltétele a *változások belső tényezőinek folyamatos működése*, azaz az *önmozgását biztosító feltételek kialakulása*, és a külső »környezet« (esetleg változó) feltételeinek megfelelő alakítása.” (Kulcsár, 2009. Kézirat, 4–5. o.)

Nevezzük ezt – ideáltipikus értelemben – saját alapon álló és kibontakozó fejlődésnek, hiszen a modernitás dinamikáját keressük, az anyagi és szellemi igények és szükségletek ha nem is visszaesésektől mentes, mindenesetre tendenciájában bővített újratermelését¹. Van-e ilyen *saját alapzaton álló, önfejlődő rendszer nálunk, amely a külső kihívásokra is aktívan képes reagálni?* Hogyan befolyásolták és befolyásolják *történeti és földrajzi specifikumok* (pl. a nemzetállam térbeli rögzültsége) e reagáló képességet? Hogyan volna lehetséges a politikai rendszert olyan módon működtetni, hogy képes legyen a társadalmi konfliktusok észlelésére és kezelésére, hogyan növelhető annak konfliktus-feldolgozó potenciálja? Eleve kérdéses, hogy *ami kívánatos volna (modernizáció), az egyben „itt és most” lehetséges-e? Lehetséges-e a kölcsönös, de aszimmetrikus függést érvényesítő globalizációs folyamat mellett, a világgazdaságban elfoglalt félperiferikus pozíciókat figyelembe véve egy autochton, saját alapú fejlődés, a magyar társadalom aktív adaptációjával az uniós és globális folyamatokhoz?* Próbáljuk meg a válaszadást. Szerényen, mert az itt felmerülő problémák súlya nemcsak a róla írókat nyomja – ez még önfegyessel elviselhető –, hanem a magyar társadalmat is. Annyira, hogy az alulélők elégedetlenségének zaját ma már a felülélők is kénytelenek meghallani. Ez már valóban nagy teher.

A nekilendülés szakasza után nem először, hanem mintegy törvényszerűen ismétlődve következik be nálunk a megtorpanás. Saját alapon végbemenő és a legfejlettebb centrum országokat közelítő-utolérő, stabil fejlődési utat ez ideig nem találtunk. Közelítés és elmaradás kettős mozgásában zajlik nemzeti történelmünk. Ha figyelembe vesszük az *adekvát mérce* problémáját, akkor nemcsak a saját korábbi önmagunkhoz képest elért eredményeket, hanem az élenjáró országokhoz viszonyított távolságunkat is figyelembe kell venni az értékeléseknél. Torzító az egyoldalú referencia, amely csak a saját múlthoz viszonyít, csak ahhoz képest mér. A fejlettebbektől való távolság alakulására is figyelemmel kell lenni.

A modernizáció és az elmaradottság kihívása társadalomtörténetünkben a közép-európaiság regionális helyzetében és a „longue durée” perspektívájában kutatható. A problémát a vilárendszer-kutató iskola paradigmájában kell elhelyezni.

Vázoljuk regionális helyzetünk meghatározottságait. Ami *Kelet-Európa fogalmát* és a hozzá kapcsolódó *problematikát* illeti, a magyar történészek és társadalomkutatók sokat tettek az elmúlt évtizedekben a fogalom használhatósága érdekében. Pach Zsigmond Pál úttörő jelentőségű gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései (1963, 1987), majd Ránki György, Berend T. Iván, Niederhauser Emil és mások a fogalmat széleskörű gazdaságtörténeti-kutatásokkal egészítették ki. Elemzéseikben a térség sajátságosságait a Nyugat-Európától való elkanyarodásban, a refeudalizációs folyamatokban, a második jobbágyság megerősödésében, a világkereskedelmi útvonalak kedvezőtlen átrendeződésében, egészében egyfajta megkésett fejlődésben ragadták meg.

Bibó István, majd nyomdokain Szűcs Jenő² – akik kultúrtudományos és szellemtörténeti vizsgálódásokat folytattak – egy önálló, legalábbis viszonylagos önállóságot mutató *Közép-Európa régiót* mutattak föl, amely sok tekintetben elvált a kelet-európai és balkáni térségtől, mintegy alrégióként, közties helyzetben egzisztálva Nyugat és Kelet között. Csak-hogy, amíg hazánkban a fordulat éve – a sztálini nyomásra erőltetett és sikertelen, mert 1953–1956-hoz vezető áttérés „a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára” – a Nyugat utolérése eszközének a szovjet modell utánzását tekintette, addig 1989 a felzárkózást és utolérést éppen a *Nyugathoz való visszacsatlakozásban* találta meg. A Közép-Európa régió koncepciója a nyolcvanas években ideológiailag előkészítette Magyarország nyugati újraorientálódását, mert leválasztotta Kelet-Európáról, és különösen az orosz birodalom történetéről. Ezzel állította előtérbe az alulról szerveződő, a társadalom és az állam elválasztottságán nyugvó, dinamikus nyugati modellt, ahol a helyi autonómiákat és a különböző társadalmi csoportok önmozgását nem lehet felülről lefejezni, mert a „szabadság kis köreinek” létezése a központosítások időszakában is képes a társadalmi önvédelemre, az eltorzult, szolgai lelki alkat létrejöttének kiiktatására.

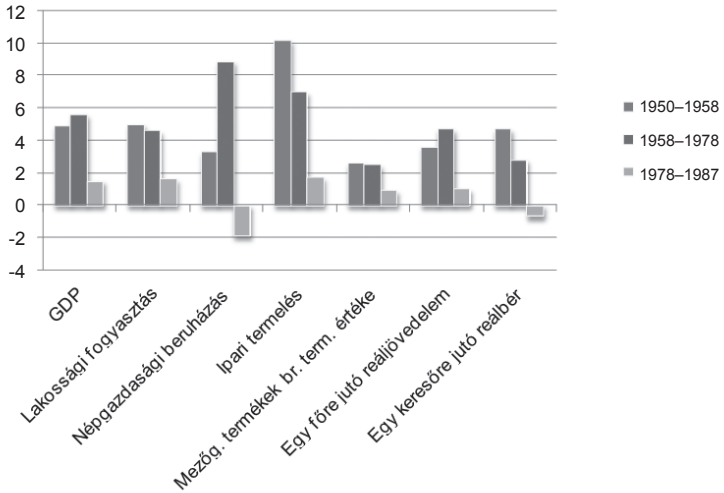
A reális történések síkján azonban 1989/1991-gyel a kelet-európaiság közös fogalma kapott megerősítést: a négy évtizedes államszocialista múlton való túllépés szinte egyidejűleg ment végbe Varsótól Budapesten át Moszkváig, ami jelzi és bizonyítja a *kelet-európai régió* közép-európai *al-régiója feletti* társadalom- és politikatörténeti egységét. Közös sors volt a kelet-európai államszocializmus keletkezése (1947–1949), és a belőle való kilépés egyaránt; ami egyben a nemzetállami keretek, stílus és formák között lejátszódó folyamatok világrendszerbeli és geopolitikai meghatározottságát is mutatja. A térségben a rendszerváltoztatás külső mintáját a legitim erőszak monopóliumának birtokában az új politikai osztály realizálta: „jellegzetesen *felülről, államilag vezérelten ment végbe*, ráadásul a valóságos szociális és gazdasági tartalmát nemzeti-etnikai formába öltöztették. Bár az alrégiók most is elkülöníthetők gazdaság- és társadalomtörténeti, politikai- »pszichológiai« fejlődésvonásaik szerint, ám az a mellékesnek látszó tény, hogy az egész átalakulás szinte egyidejűleg ment végbe, mintegy jelzi a *régió történelmi egységét.*” (Krausz Tamás, 1994. 191–192.) Aligha véletlen, hogy a változások a föderatív állami struktúrák helyén az önálló, de kicsi nemzetállamok sokaságát hozták létre – *divide et impera!* –, Csehszlovákia, a Szovjetunió, majd Jugoszlávia szétesése nyomán. Éppen, mert a nyugat-európai centrummal szembeni kisebbségi-csökkenéskéntévkés komplexus kompenzációja a nemzeti kivételenség tudata, a szomszédokkal szemben gyakran kölcsönösen kijátsszák a kulturális, erkölcsi fölényt. Az etnikai reneszánsz – és ami lényegesen rosszabb, a Balkán és az orosz alrégiók etnikai háborúi – nemcsak gazdasági és területi, hanem hatalmi-legitimációs forrásokból is táplálkoztak.

Volt-e reális lehetősége 1989 után *Közép-Európa mint olyan* életre keltésének, *politikai reintegrálásának*? Ormos Mária diplomáciai és politikatörténeti dokumentumokkal alátámasztott elemzése (2008) megmutatja, hogy a nemzeti történelmeket nem elszigetelt nemzetállamok írják. Ellenkezőleg, az európai centrum-országok (Olaszország, Németország és Ausztria), a nagyhatalmi érdekek befolyása, diplomáciai erőfeszítései osztották újra az államhatárokat, és térségünkben a konkrét szerepeket.

A hidegháború végének legnagyobb geopolitikai tétje a német egység volt. Szovjet és francia félelmek ellenére Németország és a Szovjetunió aláírta az egyesülési szerződést 1990. szeptember 13-án. A francia kormány ebben a helyzetben – félve az addig jól működő német-francia európai tengely legyengülésétől – az európai egységesítés és együttműködés elmélyítésére törekedett. Sikerral, hiszen az Európai Közösségek – teljesítve az 1957-es Római Szerződés alapvető célját, az egységes gazdasági és szabadkereskedelmi övezet kialakítását – a maastrichti szerződés következtében átalakultak Európai Unióvá, továbbá létrehozták a közös európai pénzt, az eurót. Ausztria, befolyását keresve – Németországhoz és Magyarországhoz hasonlóan –, erősen támogatta a szlovén és a horvát elszakadási törekvéseket, de külpolitikájának és diplomáciájának elsőrendű prioritása 1992 után az Európai Unióhoz történő csatlakozás lett. A visegrádi hármak (1991), majd Szlovákiával a négyek kapcsolatrendszerre állam és kormányfők időszakos, sporadikus egyeztetései formájában élt tovább, mert a térség országai *elsődlegesen a sokirányú európai érintkezés kifejlesztésére és uniós tagságra törekedtek. Nem volt olyan politikatörténeti szakasz, amelyben realizálódhatott volna egy szorosabb közép-európai integráció.* Ugyanakkor „nem kétséges, hogy Németország mégiscsak közép-európai hatalom lett, s ezáltal Közép-Európa ismét létező entitássá vált. Mi több, Németország egyúttal központi európai hatalommá vált.” (Ormos, 2008. 281.)

Fokozatosan közelítve Magyarországot jellemzéséhez – ahol az eddigi meghatározottságok nemcsak minket, hanem országok szélesebb csoportjait is jellemezték –, induljunk ki abból, hogy megmutatjuk: az államszocialista modernizációs kísérlet miért vesztette el felhajtó erejét, miért nem követte a nekilendülést ezúttal sem önálló, saját alapú fejlődés? Makrogazdasági mutatók jól kifejezik a rendszer utolsó évtizedének romló teljesítményeit, miközben 1978 után az adósságcsapdába is beleszaladt az ország. Az utolsó évtized minden mutatójában lényegesen rosszabb, mint a megelőző két periódus, miközben a beruházások és az egy főre jutó reálbér a negatív tartományba került. A teljesítmények elmaradása aláásta a rendszer legitimitását; megdönthetővé vált, így újabb rendszerváltoztatás nyomán kezdett társadalmunk – nem először – a közelítés-utolérés áhított feladatába.

Évi átlagos növekedési ütemek (%-ban)

Forrás: Lóránt Károly: Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései (1989)

Ha vilárendszerbeli helyünk meghatározására teszünk kísérletet – a lassú ütemű történelmi változások, a hosszú tartam vizsgálatára –, akkor azt látjuk, hogy hazánk a közepes fejlettségű struktúra pozíciójában volt és maradt a hierarchikus világ gazdaságban. Igaz, nincsenek teljesen egységes nemzetközi statisztikával gyűjtött, homogén adatok és mutatók (a nemzeti jövedelem, a GDP és a GNP vonatkozásában), ezért vannak módszertani nehézségek, de ha nem a konjunkturális mozgásokat, hanem a tartós átlagokat vesszük figyelembe, akkor elég nagyfokú állandóság jellemzi helyzetünket.

Másutt elemeztük a magyar gazdaság teljesítményének történelmi alakulását (2009. 85–87.). Hosszú távon, a GDP és GNP számítások alapján az 1860-as évektől az európai centrum-országokhoz viszonyított különbség nagyjából állandó: a magyar gazdaság 4-5-6%-os eltérésekkel a centrum 60 százaléka körüli szinten teljesít másfél évszázada (ha eltekintünk a konjunkturális ingadozásoktól, és figyelembe vesszük a referencia adatok körének eltérő, tehát súlyozandó voltát).

A vilárendszer-kutató iskola kiemelkedő alakja, Giovanni Arrighi a világ jövedelmi egyenlőtlenségeinek alakulását vizsgálva (1991) nagymértékű stabilitásra mutatott rá, amely a huszadik század során a *jólét regionális hierarchiáját* jellemezte. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem különbsége a centrális Észak/Nyugat és a félperifériális vagy perifériális Dél/Kelet között *nem változott*, illetve a szakadék még tovább mélyült.

A „kommunizmus” képtelen volt e különbség megszüntetésére, ám nem ért el rosszabb eredményeket e téren, mint a kapitalizmus Latin-Amerikában, Délkelet-Ázsiában vagy Afrikában. Néhány szempontból pedig – a jövedelem egalitáriusabb elosztása a társadalmon belül, illetve ezen államok nagyobb függetlensége az északi/nyugati centrumtól – jóval sikeresebbnek mutatkozott vetélytársánál. Egy másik, a kérdéssel foglalkozó tanulmányában (1992) úgy fogalmazott, hogy Dél-Európa és Latin-Amerika félperiferikus rezsimeji „ritkán vagy talán sohasem ásták alá az oligarchikus gazdagság és a tömeges nyomor kettősségének strukturális bázisát”. Ezzel szemben a velük összehasonlítható, mert a világrendszerben azonos hierarchikus pozícióban lévő államszocialista kísérleteknél az volt a helyzet, hogy: „Ez a rendszeridegen irányzat nem volt pusztán retorika. Belső kapcsolataikban ezek az államok a személyi gazdagság elosztásának forradalmát valósították meg, amelyet jelentős mértékben demokratizáltak, amennyiben felszámolták az oligarchikus gazdagságot, és lényegesen csökkentették a tömeges nyomort. Az államok közötti kapcsolatokban kifejezésre jutott – akár fegyveresen is –, hogy nem szándékoznak olyan alárendelt szerepet játszani a tőkefelhalmozás globális folyamatában, mint amelyet Dél-Európa és Latin-Amerika játszott. A legutóbbi időkig (Jugoszlávia kivételével) ajtóikat zárva tartották a külföldi beruházások és a munkaerő-toborzás külföldi kizsákmányolást szolgáló folyamata előtt. Mi több, e rezsimek elnyomó jellege éppenséggel szorosan összefüggött ezekkel a világrendszer-idegen törekvésekkel.” (Arrighi, 1992. 162. illetve 164. o.) A tőkés világrendszerben ezeket az egykor rendszeridegen kísérleteket felváltották a rendszerkonform törekvések. Azóta húsz év telt el.

Ha a 21. század elejének teljesítményét vesszük és viszonyítjuk a 2004 előtti EU-hoz, akkor Magyarország 57-58%-on állt. (A rendszer-váltás utáni magyar gazdaság fénykora 1997 és 2001 között volt, ebben az időszakban a GDP átlag 4,6%-kal bővült. Ez a bővülés 2002–2007 között jelentősen mérséklődött, majd megállt, és nyílt válság következett.)

Ha a 2006-os esztendő hazai teljesítményét és immáron az EU 27-ek átlagát hasonlítjuk össze (amely átlagot a bolgár, román stb. csatlakozás *lefelé* tolt el), akkor 63%-on álltunk. Csakhogy az azóta eltelt idő válsága, GDP visszaesése (2008-ban 0,6%, 2009-ben -6,5%), negatív eredményei ismét lefelé vittek, s még a 2010-re vonatkozó *Eurostat* (-0,5) prognózis is a negatív tartományban maradási valószínűsíti (az átlagos EU visszaesést felülmúló adatokkal).

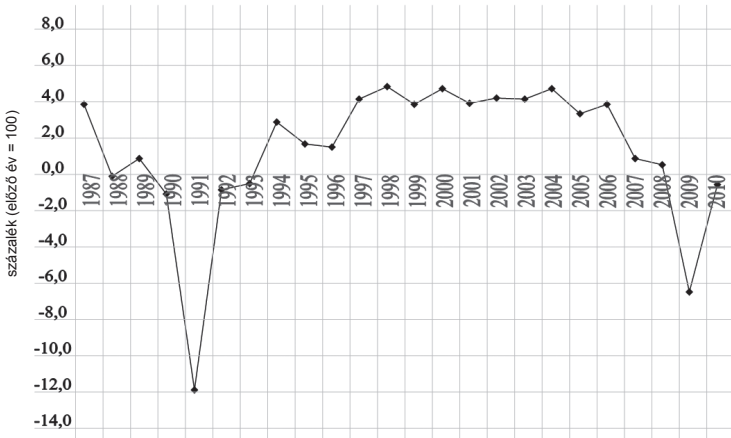
Nincs nagy mozgás tehát, ha nem konjunkturális, kiugró, rövid ideig fennálló, hanem tartós átlagokat veszünk alapul. Ekkor a korábban említett 4-5-6% pontos differenciák mutatkoznak – történelmileg nézve, a hosszú távú trendhez képest (1860-tól napjainkig). Úgy tűnik: *nem kormányokon és kormányzati berendezkedéseken, és jórészt még csak nem is társadalmi forma-meghatározottságon múlik* a viszonylagos elmaradottság, a félperiferikus helyzet problematikája. Összegezve tehát

az mondható: történnek mélyreható változások, de a világgazdasági hierarchia-pozíciókon így sem tudtunk lényegesen változtatni. A számok esetünkben igazolni látszanak a félperiféria fogalmát, a közepes fejlettség nehezen meghaladható, tartós állapotát. Magyarország gazdasági teljesítőképessége a közepes fejlettség tartományában maradt; és 1979-től mindezidáig nem tudott kikerülni abból a mozgásformából, hogy emelkedő periódusok után következik a visszaesés, az egyensúlyvesztés a költségvetési hiány újratermelődésével, majd növekvő külső és belső eladósodással és függéssel. Majd jön a mélyebb recesszió és válság. Ennek a mozgásformának a magyarázata a félperiféria fogalmi tartalma – és egyben a modernizációs elmélet cáfolata.

A vilárendszer-kutatás álláspontja szerint hazánk a kölcsönös, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus függésen alapuló világgazdaságban – melyet a nemzetközi munkamegosztás révén a világpiac kapcsol össze – a közepesen fejlett, úgynevezett félperiferikus országok közé tartozik. A fogalom elsődleges jelentésében a termelésből indul ki és a világméretű munkamegosztásban elfoglalt pozíciót jelöli. Induljunk ki Hugo Radice jó összefoglalásából: „A tevékenységek akkor minősülnek centrumjellegű tevékenységnek, ha azok a földrajzi területek, ahol az adott tevékenység végbemegy, képesek »elsajátítani a világméretű munkamegosztásból fakadó előnyök legnagyobb részét, ha nem is az egészet«, és akkor periférijellegűek, ha javadalmazásuk csak minimálisan nő a világméretű munkamegosztáson kívül eső tevékenységek javadalmazása fölé. A javadalmaknak ezt az egyenlőtlen elosztási rendszerét lényegében a piaci struktúra mechanizmusa állandósítja: a centrumjellegű tevékenységekre szakosodott vállalatok és területek piaci hatalma a fejlettebb technológián és irányítási rendszeren, illetőleg a pénzforrásokhoz való jobb hozzájutáson alapul, míg a periférijellegű tevékenységek csupán az olcsó földterületre és szakképzetlen munkaerőre, valamint erős árversenynek kitett piacokra hagyatkozhatnak. A centrumjellegű tevékenységek köre időben változik, ahogy a teremtő rombolás schumpeteri folyamata új és új dinamikus szektorokat dob a felszínre; e folyamatok [...] nem csupán időben, hanem térben is koncentrálnak, a »centrumtőke« locusait létrehozva, ahol ezek a centrumtevékenységek kölcsönösen előnyös externáliákat, »centrumzónát« generálnak.” (Radice, 2010.) A centrumországok azok, amelyek úgy vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban, hogy az egyenlőtlen csere, a munka és tőke – önkéntes vagy kényszerű – áthelyeződése révén „aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkezett profitból, miközben az álamok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges”. A félperifériás államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában* a centrum és a periféria között. „Ezek [ti. a félperifériák – Sz. P.] az aránytalan cserefolyamatokban csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periferikus országokkal állnak kapcsolatban”

(Arrighi, 1992. 145.). Az iskolaalapító Wallerstein pedig ekként jellemzi ezen országok specifikus helyzetét: „A félperifériák a centrum államok rájuk nehezedő pressziójával, és azzal a nyomással, amelyet ők gyakorolnak a perifériákkal szemben, mindenekeelőtt azt szeretnék elérni, hogy ne csússzanak le a perifériák felé, hanem a centrum felé haladjanak. Ezt a kettős feladatot nehéz megoldani, és mindkettőhöz fontos állami beavatkozás szükséges a világpiacon. [...] Tárt karokkal fogadják a régi csúcstermékek áthelyezését, amitől azt remélik, hogy a fejlett gazdaságok utolérésének eszközei lehetnek. Ezen erőfeszítésükben a konkurencia nem a centrum államaiból jön, hanem más olyan félperiferikus államokból, akik maguk is igénylik a tőkeimportot, azonban minden jelöltet nem lehet párhuzamosan, azonos nívón kielégíteni.” (Wallerstein, 2006. 53.) Ugyanakkor – szerencsére – az is kiderült, hogy visszaesni se könnyű; csak a körülmények és erőforrások ritka átrendeződése eredményez tartós pozícióváltozást a világrendszerben. Lecsúszni se könnyű.

A magyar gazdaság GDP teljesítményének
előző évhez viszonyított változása %-ban
(1987–2010)

Forrás: Az MNB és a KSH éves jelentései alapján Pitti Zoltán szerkesztése, kiegészítve általam a 2006–2010-es Eurostat adatokkal, előrejelzéssel. In: Gazsó F.–Laki L.–Pitti Z.: *Társadalmi zárványok*. MTA PTI, Budapest, 2008. 35.

Gazdaságtörténet-írásunk álláspontja ma is érvényes. „A fejlettség és elmaradottság nem két különböző jelenség, hanem éppen ugyanazon jelenség két oldala, dialektikus egysége, amikor is a fejlettek épp azáltal és abból váltak fejletté, amiért mások elmaradottságba süllyedtek” (Berend–Ránki, 1976. 11.). A világgazdaságban a nemzetközi munkamegosztás révén keletkezett profitok a hierarchia-pozíció szerint oszlanak el, ami nem kiegyenlítő, hanem polarizációs mechanizmusokat jelent; ezt a félperifériák közbeiktatódása differenciálja, de nem szünteti meg.

Úgy tűnik: *nem lehet kilépni a világgazdaságból, lekapcsolódni róla* – hiszen ez az erről szóló legjelentősebb történelmi kísérlet esetében sem sikerült 1949–1989/91 között, tucatnyi országnak, köztük az ex-Szovjetunióknak. A közepesen fejlett országok dilemmája ezért csak nyitottságuk mértéke lehet. Ha bezárkóznak, úgy nem zsákmányolják ki őket, megtermelt profitjukat saját fejlesztésekre (vagy fogyasztásra) fordíthatnák, de mivel elszigetelődnek, mindent maguknak kellene csinálniuk. Így sem a technikai-technológiai innovációból nem részesülhetnek, sem a fejlettebb termelési kultúrák eljárás módjait nem vehetnék át. Ha kinyílnak, úgy erőforrásokat veszítenek, vagyis pótlólagos erőforrásokhoz és piacokhoz juttatják a centrum országokat, amelyek válság-áthárító mechanizmusok alkalmazására is képesek; ugyanakkor a megnyíló ország átvehet olyan eljárásokat, innovációkat, amelyeket nem kellett önerőből kifejlesztenie. Ha nyitottak, magukra veszik a szükségleteknek és igényeknek azt a dinamikáját, amelyet korlátozott erőforrásaik révén nem, vagy csak szűk körben képesek kielégíteni. Ha autarkióra törekednének, akkor zártabbá tehetnék a szükségleti univerzumot és újratermelhetnék az alacsonyabb igény szintet, de ehhez egyfelől szükségképpen korlátozni kellene a szabadságjogokat és blokkolni az információ-áramlást – amely csekély sikerrel kecsegtető vállalkozás lenne a tömegkommunikációs világ hálózati társadalmában –, másfelől viselniük kellene ennek minden ódiumát (pl.: legitimációs sebezhetőség). Átkozottul nehéz in concreto megtalálni a dilemmából kivezető helyes arányt.

A magyarországi újkapitalizmus messzemenően nyitott. Ennek következtében elszenvedi azokat a veszteségeket, amelyeket az okoz, hogy a félperiférikus helyzetben 1989 előtt az alacsonyabb szintű zónával folytatott kereskedelmet (ahol az ex-szocialista országok voltak a fő partnerek, első helyen a Szovjetunióval) *felváltotta* a centrummal, első helyen a Németországgal folytatott kereskedelem. Ami előnyös a technikai és technológiai innováció és bizonyos vonatkozásokban a munkakultúra szempontjából, az hátrányokkal jár más összefüggésekben (cserearányromlás; kizsákmányoltság; a kommercializált tömegkultúra közvetítésével jelenlévő, de a félperiférián kielégíthetetlen igények kihívása). Azonban nemcsak a félperiféria nyitottsági-zártsági dilemmájáról van szó, hanem arról is, hogy a globális kapitalizmusban olyan új versenytársak jelentek meg, amelyek gyakorta sokszorosan nagyobb tőkeerővel rendelkeznek, mint a mi egész nemzetgazdaságunk tőkeereje.

Jól érzékeltetik a szereplők és a nagyságrendek jelentős megváltozását R. Went adatai. A világ 99 legnagyobb gazdasági egységét közli 1998-ból, amelyet a GNP/forgalom milliő dollárban vett mutatójával fejezett ki (2002. 43–45. o.). Az első 23 helyen nagy nemzetállamok gazdaságai állnak, azonban az országok és az óriáscégek közötti arány már csaknem fele-fele (50-49). Olyan közepesen fejlett és közepes nagyságú ország mint hazánk, csak 90. a listán, vagy a területileg és népesség-számában nagy országnak számító Ukrajna csak 99. Magyarországot 41 transznacionális cég előzi meg, s ezek jelentős részének (13) legalább kétszer akkora a gazdasági ereje, mint nekünk. A globalizált gazdaságban ez jól mutatja a versenyképesség nehézségét. Nem igazán látható az a pótlólagos erőforrás, amivel közelíteni-utolérni lehetne a történelmi és strukturális értelemben előnyben lévő centrumot.

Mi a rendszerváltoztatás mérlege húsz év után? Eltérően a szélső-jobboldali radikalizmus második forradalmat követelő – mert a társadalmi forma megváltozását kétségbe vonó – álláspontjától, le kell szögeznünk: volt rendszerváltás, a magyar társadalom létező problémáinak az a *forrása*, hogy az új rendszer csak ennyire képes. Az *aktív népesség fogyása* – *minimálisan 1 millió ember* az 1989-előtti 4,8 millió foglalkoztatottból – az a gordiuszi csomó, amelyet az új rendszer nem tud átvágni. Az osztályviszonyok megváltozása következtében *óriásira duzzadt a hazai ipari-tartaléksereg*. Lényegében 1993-ra beállt a foglalkoztatás tartósan alacsony szintje.³ Ezért sok a rászorult, és ehhez képest csekély az az adófizető népesség (adóalap), amelyre a közterhek költségeit teríteni lehet. Következésképp magasak az adók és alacsony a megtakarítási-befektetési hajlandóság. Az *új berendezkedés összteljesítménye, a kimenet nagyjából azonos az államszocialista rendszerével, de az erőforrásokat, jövedelmeket sokkal polarizáltabban osztja el*. Kialakult néhány százezer ember oligarchikus gazdagsága, ők valóban felzárkóztak a centrumhoz, miközben a szegénységi küszöb alatt élők aránya minimálisan 3,5-szere-sére nőtt, majd a népesség egyharmadára. Egy másik mutatóval mérve – szociológusaink vizsgálataiból tudjuk –, a népesség tíz-tizedre felosztott, ún. decimálisok szerinti vizsgálatai azt mutatják, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb tized között a késő-Kádár kori három és félszeres arány napjainkra nyolc-kilencszeresére nőtt.

Húsz év alatt tömegesen integrálatlan, underclass rétegek jelentek meg, a nagy számú roma népességgel az élen, a jóléti kompenzációk folyamatos csökkenése mellett. Tehát a köztulajdon népesség-eltartó képessége sokkal magasabb fokú volt, mint az eredeti jövedelem-átcsoportosítással, privatizációval és kárpótlással létrehozott magántulajdoné. Nem mindegy, hogy a gazdaság felett magánhatalom érvényesül-e, vagy valaminő öngazgatás-eszménynek ugyan meg nem felelő, de mégiscsak közhatalom, mint 89 előtt.

Az „ugyanannyit polarizáltabban” jövedelemmegosztás pedig feszültségekkel terhes, hiszen társadalmunk konfliktus-potenciálja gyorsabban

nő, mint a politikai rendszer – a rendelkezésére álló erőforrásokkal, eszközökkel gyakorolható – problémamegoldó képessége. Innen ered a legitimációs problémák és – végső soron – a rendszerváltás kontrafaktuális tagadásaként, egy „második forradalom” szélsőjobboldali igénylésének sajnálatos politikai mozgósító ereje. Ez tette 2010-ben jelentős (12%-os) mandátumot szerző parlamenti erővé a szélsőjobb pártját (Jobbik Magyarország), és minden alkotmányos korláton magát túltenni képes erővé a Fidesz-KDNP konzervatív jobboldalt (68%). Ennek az autokratikus, keresztény-nemzeti ideológiájú rezsimnek a létrejötte élesen mutat rá arra, hogy a félperiférián a hatalommegosztó, polgári pluralista demokrácia mennyire sebezhető, könnyen aláásható.

A magyar eset azt mutatja: a félperiféria nem út a paradicsomba, s Hugo Radice (2010) figyelme a kapcsolódó kulcsproblémát elkerülte akkor, amikor elfeledkezett az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés viszonyának tisztázásáról. A tőkés rendszert transzcendáló kísérletek zöme nem a centrum és nem a perifériák, hanem a félperiféria jelensége volt. Mert a kizsákmányolás, az elmaradottság, a nemzeti és gyarmati elnyomás a félperifériákon koncentráldott leginkább. A „marxista évszázad” a párizsi Kommüntől 1968-ig, vagy a nicaraguai forradalomig (1979) tartott. Ezen belül az egyenlőtlen fejlődés – a leggyengébb láncszem lenini paradigmája – kiterjedt magyarázó értékkel bírt, sokáig igazolódott: 1917, 1919-20, a népi-demokratikus kezdetek 1948-49-ben, a kínai (1949) és a kubai forradalom (1959), a gyarmati felszabadító mozgalmak sikerei, Közép- és Latin-Amerikában Chile, majd Venezuela és Bolívia vonatkozásában. Az élet a félperifériákon (és csak néhol a perifériákon) kiélezettebben koncentrálna a különböző ellentmondásokat, mint a gazdaságilag fejlett, a világrendszerben kitüntetett helyzetben lévő centrum-országokban, ahol mindig több erőforrás áll rendelkezésre a feszültségek kezelésére és a rendszer stabilizálására.

Visszatérve a magyar folyamatok értékelésére: igazságtalan-e mindez?

A kérdésre igennel/nemmel eldönthető vagy akárcsak homogén válasz nem adható. Nézzünk meg néhány, gondolatilag kidolgozott mércét a kérdés megítéléséhez, hiszen a hétköznapi tudat igazságtalanság-fogalma használhatatlan, benyomásszerű, pusztán érzület-etikai alapú, könnyen manipulálható, gyakorta csak közönséges irigység motiválja.

Ha a versenytársadalom a végső értékmérő, akkor a „vannak győztesek és vannak vesztesek” szociáldarwinista ízű természettörvénye – mint szépen terjedő „Made in USA” szellemi termékimport – mindent szentesít. A hagyományos konzervativizmus pedig „a növekvő társadalmi mobilitás” jelenségében is bevallottan negatívumot lát, mondván: az frusztrációkkal jár, kímélődjenek az emberek efféle anorganikus intervencióktól. *Quia non movere* – ne bolygassuk a dolgokat. Ezen az alapon a nálunk húsz év alatt *lelassult-eltűnt emelkedő társadalmi mobilitásnak* éppen a hiánya az igazságos. Hiszen helyreállt a rendszerváltással a „természetes” társadalmi különbségek rendje.

A modernebb kereszténydemokrata, keresztény-szociális felfogásoktól, különösen a Welfare State fénykorában (kb. 1945–75), még nem volt idegen a kispolgári demokratikus nivellálás, a kompenzációs mechanizmusok szükségességének elismerése. Ezt a neokonzervatív fordulat nyomán – igen gyakran – a rászorultsági-öngondoskodási elv elismerése váltotta fel, tisztelet a progresszív kivételeknek. Utóbbiak – a „haladó, szociálisan érzékeny kereszténység”, a marxisták és a szociálliberálisok – között adódik egy közös pont: *a társadalmi intézmények elsődleges erényének az igazságosságot tartják* (Rawls-szal fogalmazva). Hogy mit tekintenek társadalmilag igazságosnak, ebben azonban óriási az ellentét közöttük. Ennek a követelménynek Rawls-nál már az is eleget tesz, hogy bármekkora egyenlőtlenségek keletkezzenek, azok igazolhatóak, ha a leggyengébb csoportok helyzete közben nem romlik a korábbiakhoz képest. A magyar társadalomban még ez a szerény mérce sem teljesedik, hiszen az elmúlt húsz évben nőtt, szélesedett a lecsúszó-elszegényedett emberek, underclass létre kárhoztatottak száma. A marxisták számára a *termelési tényezők összekapcsolásának magántulajdonosi rendjére* való áttérés egyenes következménye a jövedelmek elsődleges megosztásának polarizálódása – éppen az *eredeti tőkeátcsoportosítást* szolgáló (Szalai, 2001. 233–240.) –, miként az a tény is, hogy a másodlagos jövedelemelosztást jelentő redisztribúciós hányadot a rendszerváltás a korábbi 63-64%-os magas arányról 45%-ra nyomta le. Ezt, és ezen belül az egészségügyi, szociális és oktatási közkiadásokat a vezető liberális közgazdászok tovább csökkentenék, a vállalkozói rétegekhez és a pénzügyi szektorhoz átszivattyúzandó erőforrások érdekében. Őket nem a tulajdon népeesség-elrtató képessége foglalkoztatja, mint a valódi szocialistákat, hanem a tőkefelhalmozás.

Igen különböző, hogy kiknek és milyen alapon igazságos egy berendezkedés...

Irodalom

- Arrighi, Giovanni (1991): World Income Inequalities and the Future of Socialisme. *New Left Review*, 1/189. IX–X.
- Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 15–16 (1992. április–július), 145–156.
- Berend T. Iván (1979): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok...* KJK, Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*. KJK, Budapest.
- King, Lawrence Peter – Szelényi Iván (2006): Max Weber's theory of capitalism and varieties of post-communist capitalism. *Angewandte Sozialforschung*, Jahrgang 24, 3–4., 175–185.
- Krausz Tamás (1994): Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról. In: *Megélt rendszerváltás*. Cégér kiadó, Budapest.

- Kulcsár Kálmán (2009): *A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság.* (Kézirat).
- Lóránt Károly (1989): *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968–1988.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Műhelytanulmányok, Budapest.
- Ormos Mária (2008): *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pach Zsigmond Pál (1987): Előszó és I fejezet, Európa a 16–17. században. In: Uő (szerk.): *Magyarország története 1526–1686.* Akadémiai kiadó, Budapest.
- Pach Zsigmond Pál (1963): *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Radice, Hugo (2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet* 85. (2010. tavasz), 159–174.
- Rostow, W. W. (1964): The Take-off and Consequences. In: Etzioni, H. – Etzioni, E. (eds.): *Social Change, Sources, Patterns and Consequences.* Basic Books, New York.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Aula, Budapest.
- Szigeti Péter (2009): Jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái. In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: Változások és válaszok.* MTA PTI – L'Harmattan, Budapest.
- Vincze Ibolya (2009): *Átalakulási folyamatok és intézményi változások Közép-Kelet-Európában – különös tekintettel Magyarországra* (kézirat).
- Wallerstein, Immanuel (és szerzőtársai) (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése.* Napvilág, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-monde.* La Découverte, Paris.

Jegyzetek

¹ Relevánsnak tartva Fernand Braudel történeti idősíkokra vonatkozó megkülönböztetését, itt csak jelezni tudjuk, hogy az ember és környezete relációban zajló *mozdulatlan történelem* a természeti környezet vonatkozásában valószínűleg olyan „bifurkációs pontjához” érkezett el, amely végzetessé is válhat, akár az egész emberiség számára. A természeti környezettel rablógazdálkodást folytató, szakadatlanul növekedésre kárhoztatott tőkés profithajsza ugyanis könnyen felszámolhatja az emberiség „szervetlen testének”, a természetnek biocönotikus egyensúlyait. (*Világrendszernézőben* c. könyvünk VII. fejezetében taglaltuk a globális problémák állását.)

² Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3. 313–357. Akadémiai kiadó, Budapest.

³ Az pedig már az átalakulást levezénylő magyar politikai osztály saját maga számára is kedvezőtlen döntéseinek következménye, hogy felszámolva az egykor virágzó szövetkezeteket – és ezzel aláásva a velük szimbiózisban élő háztáji gazdálkodás rendszerét – sokakat, tömegeket a félproletár létből a *proletár létbe süllyesztett.* Ezzel e népesség önreprodukciós képességét ásták alá. Ahogy „a dinamikus, változéképes Kelet-Ázsia, és a stagnáló, egyre kevésbé adaptív Afrika, a munkaerő-tartalékok Afrikája” összevetésekor Arrighi kimutatta, a vegyes forma,

a részleges proletarizálódás a tőke számára (is) kedvezőbb, mint a termőföldet kisajátító teljes proletarizáció. Utóbbi esetben a kizsákmányolási ráta (m/v) mindenképpen alacsonyabb, mint a félproletár lét öngondoskodása esetén. (Illetve, egy nagyon magas kizsákmányolási ráta már a tőkefelhalmozásra is negatívan hathat vissza, hiszen az effektív kereslet csökkenésén keresztül aláássa az össz-tőke értékesülési folyamatát – ami végső soron a tőke túltermeléséhez vezet).

